

УДК 821.161.2-42:01.04

Юлія Соколюк

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗЛИХ ДУХІВ У АГІОГРАФІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ¹

ON THE ISSUE OF EVIL SPIRITS IN HAGIOGRAPHICAL LITERATURE

DOI: 10.58407/litopis.250210

© Ю. Соколюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8984-5023>

У XXI ст. під час російсько-української війни здається, що світ захоплений злом, яке множить-ся і стає все могутнішим. Тому народився задум визначити, як боролися зі злими духами та одержимістю наші предки.

Метою розвідки є дослідити на матеріалі давньої літератури існування зла. За **метод** обрано текстологічний аналіз історичних, художніх і агіографічних текстів.

Основний матеріал дослідження – власне Біблія, агіографічні твори, які включають життя отців Церкви з Візантії, Єгипту, України. Для ілюстрації боротьби з одержимістю та чаклунством використано факти, зафіксовані істориками і письменниками XI–XIII ст., українськими теологами та полемістами XVII ст. і дослідниками XIX ст.

Найдавніші писемні джерела цілого світу вказують на існування злих духів і боротьбу людей з ними.

Тож доречний **висновок**, що дуальність світу, з його добром і злом, завжди цікавила людство, відтак є актуальною і сьогодні. На цю тему проводять богословські диспути, практикують молитви для позбавлення від злих сил, пишуть книжки та знімають кінофільми.

Ключові слова: злі духи, біси, одержимість, екзорцизм, молитва, агіографічні твори.

In the 21st c., during the Russian-Ukrainian war, it seems that the world is captured by evil, which is multiplying and becoming more and more powerful. Therefore, the idea was born to determine how our ancestors fought against evil spirits and possession.

The purpose of the publication is to investigate the existence of evil on the basis of ancient literature. The textual analysis of historical, artistic and hagiographic texts was chosen as the **method**.

The main material of the research is the Bible itself, hagiographical works that include the lives of the church fathers from Byzantium, Egypt, and Ukraine. Facts recorded by historians and writers of the 11th–13th c., Ukrainian theologians and polemicists of the 17th c. were used to illustrate the fight against obsession and witchcraft, and researchers of the 19th c. too.

The oldest written sources of the whole world affirm the existence of evil spirits and the struggle of people with them.

Therefore, it is appropriate to **conclude** that the duality of the world, with its good and evil, has always interested humanity, so it is still relevant today. Theological debates are conducted on this topic, prayers are practiced to get rid of evil forces, books are written and movies are shot.

Віра людей у добро і зло сягає глибокої давнини. Якщо існує найвище добро і справедливність, то йому має протистояти й найстрашніше зло. Теми дуальності світу торкалися безліч філософів, мистців і науковців.

Тож метою написання цієї розвідки є визначення та систематизація знань про «злі сили» і методи боротьби з ними в давні часи.

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

За метод дослідження обрано текстологічний аналіз пам'яток давньої літератури та агіографічних творів.

Що ж мають на увазі, вживаючи термін «злі духи»? Згідно з Біблією, біси, демони або злі духи – це грішні ангели, що повстали, очолювані Сатаною, проти Господа на Небесах (Об'явлення 12:4, 9; Ісаї 14:12–20; Єзекіїля 28:1–19)².

Більшість існуючих обрядів людства мала на меті захист від впливу злих сил. У давньому Вавилоні існували численні замовляння для зічлення від бісів, які «зачарували» людей. Практика зічлення біснуватих парафіян священниками існувала ще за часів Римської імперії.

Вірили в існування злих сил і у Візантії. Вважали, що демони зла підкорюються магам і чаклунам. Наприклад, візантійський історик, ритор і політичний діяч XII–XIII ст. Нікіта Хоніат зафіксував історію про мага Сікідика, котрого насварили в лазнях. Коли він виїшов у передбанник, то покликав на допомогу демонів. Злі істоти вилетіли з крана з гарячою водою і виштовхали з приміщення усіх присутніх, не давши їм часу вдягнутися. Ніхто не сумнівався, що чаклун викликав на допомогу «легіон бісів». Сікідик був визнаний винним у чаклунстві й осліплений³. Вірили візантійці також у можливість уроків, чар і чаклунство. Дітей від уроків захищали спеціальними талісманами на одязі і над колисками.

Ще одна розповідь від Нікіти Хоніата свідчить, що тоді вірили й у зачаровані речі. Філософ Сіф Склір закохався у дівчину, проте вона не відповідала йому взаємністю. Він послав їй зачарований персик, і дівчина в той же момент закохалася в нього. Родичі донесли владі, і бідний філософ був осліплений розпеченим залізом⁴.

Біси, або ж злі духи, описані в усіх світових релігіях. В ісламі таких істот називають капір-джинами. Вони за наказом шайтана, тобто Сатани, вселяються в душу мусульманина, якщо він невіглас і мало уваги приділяє читанню та вивченню Корану.

Перси називали злих духів Яцати, а керував ними Аріман. У греків це фурії, Гомер описав їхню руйнівну роботу в «Іліаді». У буддизмі виділяють добрих духів – Неррі, і нечистих – Ассурів.

Сирійський письменник-християнин XIII ст. Григорій Іоанн Абуль-Фарадж Бар-Ебрей у сатиричному збірнику «Книга захопливих історій» приділяє одержимим бісами цілий розділ, який називається «Розповіді про схиблених і одержимих». Звідті можна дізнатися, що одержимість злими духами була поширеною на теренах давньої Сирії. Проте автор ставиться до проблеми з гумором. Одержимі в цих оповідках зовсім не страшні й не становлять загрози суспільству, вони гострі на язик, дотепні та хитрі.

Один одержимий, розповідаючи про місце свого проживання, згадує місто Синджар, давнє місто Дворіччя, яке розташовувалося в горах за чотири дні ходу від м. Мосула. Туди в монастир Мар Бехнама приводили одержимих і тримали там зв'язаними, щоб їм допомогла свята сила⁵.

У середньовічній Європі, а саме у Богемії (Республіка Чехія), монах-затворник Герман Інклюзус у XIII ст. написав «Біблію диявола», що входить до збірки «Codex Gigas». Цей фоліант містить власне текст Святого Письма, «Історію юдейської війни» Йосипа Флавія, «Богемську хроніку» Козьми Празького, теологічні трактати, медичні рецепти й молитви для вигнання бісів. Пам'ятка зберігається в Шведській Королівській бібліотеці, а досліджувалась в Оксфордському університеті. Із нею пов'язана легенда про її автора. Він був великим грішником і свідомо закрився в келії, щоб спокутувати гріхи. Взяв на себе зобов'язання переписати Біблію. Коли зрозумів, що не встигає це зробити, звернувся за допомогою до самого Диявола й пообіцяв віддати свою душу. Диявол відповів на його прохання: друга частина книги починається з яскравого зображення Сатани у кращих традиціях середньовічної літератури: він з рогами, з роздвоєним червоним язиком, який символізував його підступність, має по чотири кігтісті пальці на кожній руці й нозі. Текст книги написаний рівномірним каліграфічним почерком однією людиною, що вкрай дивує дослідників, бо таке переписування зайняло б щонайменше тридцять років, а почерк старіючого переписувача неодмінно б змінився⁶.

Деякі елементи готичної архітектури, як то зовнішні скульптурні зображення і гаргульї на фасадах середньовічних церков, а також хрести на куполах традиційно були захистом від Сатани та його слуг.

² Тут і далі цит. за виданням: Біблія / Пер. І. Огієнка. США, 1988.

³ Migne J.-P. Patrologia Graeca Cursus Completus. V. 140. Розділ 19. Internet Archive. URL: https://archive.org/stream/patrologiaecurs90migngoog/patrologiaecurs90migngoog_djvu.txt.

⁴ Ibid. V. 148.

⁵ Абуль-Фарадж Г. Книга занимательных историй. Москва: Государственное изд-во художественной литературы, 1957. С. 199.

⁶ Див.: The Codex Gigas. National Library of Sweden. URL: <https://www.kb.se/in-english/the-codex-gigas.html>.

Вважається, що значна частина обрядів із захисту від злих сил стала підґрунтям для становлення медицини, тому що в давнину будь-яка хвороба людини чи тварини приписувалася діям злих духів – бісів.

Екзорцизм – це обряд вигнання злих духів (бісів), який існував у язичницьких релігіях, а пізніше виник і в християнстві, як спосіб позбавлення людини від «одержимості» за допомогою молитов, заклинань та інших обрядових дій, що проводяться спеціально підготованими священниками-екзорцистами. У християнській Церкві екзорцизм був започаткований при проведенні таїнства хрещення, його призначення – звільнення новонаверненого християнина від згубного впливу бісів.

Біблія фіксує існування злих духів і диявола, від часу створення людей. Єву спокусив диявол ув образі змія. Мойсей, перераховуючи беззаконня юдеїв, зазначив, що приносили вони жертви ідолам, у яких причаїлися біси: «Жертву приносили бісам, не Богові, богам, яких і не знали досі; новим, які поприходили недавно, яких батьки їхні не шанували» (Втор. 32:17).

У Книзі Йова злий дух названий наклепником на Бога, саме він мучить праведника «гноєм лютим» (Йов. 1:6–22). Демон Асмодей вбив сімох чоловіків Сари, дочки Рагуїла (Тов. 3:8). У Старому Завіті містяться сюжети про те, як злий дух спокушав праведника. Тут здатність виганяти злих духів тлумачиться як «чудесний дар».

У Діях апостолів згадано про невдалу спробу синів юдейського первосвященника вигнати бісів (Дії 19:13–16).

Євангельська історія свідчить, що Ісус Христос посланий для того, щоб знищити усі справи Диявола: «А чутка про Нього пішла по всій Сирії. І водили до Нього недужих усіх, хто терпів на різні хвороби та муки, і біснуватих, і сновид, і розслаблених, і Він їх уздоровляв» (Мф. 4:24).

Ісус Христос називає Сатану отцем брехні і успішно перемагає злих демонів, які мучать людей: «І зараз у їхній синагозі знайшовся *один* чоловік, що мав духа нечистого, і він закричав, і сказав: “Що Тобі до нас, Ісусе Назарянине? Ти прийшов погубити нас. Я знаю Тебе, хто Ти, – Божий Святий”. Ісус же йому наказав: “Замовчи, і вийди з нього!” І затряс дух нечистий того, і, скрикнувши голосом гучним, вийшов із нього» (Мк. 5:7–13).

У притчах Син Людський часто пояснював людям дії Диявола та його слуг, які намагаються нищити і зводити людей у геєну вогняну. Злі духи в Євангеліях не менш реальні, ніж янголи.

Описуючи Страшний Суд, Христос говорить: «Тоді скаже й тим, хто ліворуч: Ідіть ви від Мене, прокляті, у вічний огонь, що дияволів та його посланцям приготований» (Мат. 25:41). Так само вічним вогнем каратимуть і послідовників злих духів.

Окрема частина Євангелія присвячена вигнанню злих духів із біснуватих. Ісус рятує нещасну жінку, котру 18 років мучив Сатана.

Особливо показовим є вигнання бісів із гадаринського біснуватого, котрий жив у могильних печерах серед гір і лякав перехожих дивною поведінкою та страшними криками. Христос вигнав із нього легіон бісів, які прохали дозволу вселитися в стадо свиней. Свині, захоплені бісами, стрибнули зі скелі в море і потопилися (Мат. 8:28–32). Ісус Христос наділив владою над злими духами і своїх учнів – апостолів: «І, закликавши Дванадцятьох, зачав їх по двох посилати, і владу їм дав над нечистими духами» (Мк. 6:7).

Дослідники біснуватості, навіть ті, які мали духовний сан, починаючи від ХХ ст., стверджували, що основою явища одержимості бісами були психічні та фізичні вади людини, такі як епілепсія, шизофренія і нервові розлади. Апостол Лука в Євангелії зазначив, що кожна хвороба є знаком тієї сили, яку має сатана над людьми. Проте Ісус Христос не вважав біснуватість звичайною людською хворобою. Завжди винуватцями такої хвороби Син Людський називає бісів і успішно виганяє їх.

Щоб злий дух міг захопити людину й керувати нею, вона, подібно до музичного інструмента, має бути «розстроєна», тому праві були проповідники, котрі вважали, що саме ті, хто мало звертаються до Бога, стають легкою здобиччю сатанинських сил. Зцілюючи людей, Ісус Христос боровся з сатаною.

Як же відрізнити психічно нездорову людину від одержимої злими духами? У християнській Церкві з давніх часів були відомі чисельні ознаки одержимості, що включають ненависть до Слова Божого, до Церкви та церковного богослужіння, несприйняття запаху ладану, виняткову силу, чинять собі шкоду, мають судоми, напади, галюцинації, зміну мовленнєвої поведінки (вигуки, тваринні крики), відчуття вогняних мук (палання, печіння), ознаки роздвоєння особистості тощо. Головною ж ознакою було «буйство одержимості», коли цілком спокійна й урівноважена людина раптом стає агресивною і неадекватною.

Цікаво, що в середньовічній Європі мав місце епідемічний характер подібних явищ. Про такі випадки відомо з церковно-судової документації. Наприклад, епідемії одержи-

мости у жіночих монастирях і притулках Франції (одержимість черниць з монастиря в Лудені) та Іспанії в пер. пол. XVII ст. Науковці пов'язують це з намаганням католицьких релігійних інституцій утримати монополію на інтерпретацію цього явища та вироблення практик «вигнання бісів». Такі ритуали перетворились на заробляння коштів монастирями.

Дослідниця Катерина Диса підсумувала, що «від пізнього Середньовіччя й аж до XVII ст. теологи, правники, ба навіть політики брали активну участь у дебатах про природу демонічного, про присутність Сатани в цьому світі»⁷.

Від кінця XIX ст., з розвитком специфічних наукових напрямків, одержимість стала предметом вивчення психології та психіатрії. Такий стан оцінюють за допомогою спеціальних термінів: демонапатія, демоманія, какодемоманія. Простежено зв'язок одержимості з дисоціативними розладами, істерією, маніакальним синдромом, епілепсією, шизофренією, трансними та іншими видами психічних розладів, ураженням ЦНС, ендокринними захворюваннями, статевим життям тощо.

На сьогодні переважає підхід до розуміння одержимості як різновиду зміненого стану свідомості з тимчасовою втратою особистої ідентичності, зміст і вияви якого зумовлені локальним соціально-історичним контекстом.

Особиста боротьба з бісами (демонами, спокусами) є поширеним сюжетом у життєписах святих, пустельників, відлюдників майже в усіх релігіях світу. Дослідник О. Александров зазначив, що «найпоширенішим і найвідомішим жанром середньовічної книжності було життя святого ... до нашого часу дійшло більше семидесяти відомих у той час перекладних і оригінальних житій святих, а також численні патерикові оповідання та прологні читання»⁸.

Поняття «біси», «лукаві духи», «нечиста сила» наявні в ранньохристиянському богослов'ї. Згідно з ним, дослідники виділяють два основні тлумачення феномена біснуватості: перемога над людиною біса-спокусника, боротьбу з ним пояснювали як випробування на шляху до праведності (Нил Синаїт, Іван Ліствичник); демонічні сили придушують свідомість і волю, біснуваті здаються хворими та потребують співчуття й зцілення (Іван Касіян Римлянин).

Повчальна боротьба з бісами єгипетського святого III ст. н.е. преподобного Антонія Великого, життя якого описане в найдавнішому агіографічному творі «Життя Антонія» отцем Церкви Афанасієм Олександрійським у IV ст. Антоній залишився багатим спадкоємцем у віці 20 років. Він роздав свою спадщину й оселився в язичницькій гробниці в пустелі. Диявол розпочав проти подвижника справжню війну: навіював жаль за розданим багатством, нагадував про його слабкість до життєвих випробувань. Однак преподобний молитвою і постом позбавлявся бісівської облуди. Тоді диявол почав спокушати святого нечистими образами прекрасної жінки. Коли ж Антоній не піддався, то змучений біс з'явився у вигляді дитини з відразливим обличчям і назвав себе переможеним ним духом блуду. На цьому випробування подвижника віри не скінчилися. Сатана з'явився разом із легіоном бісів, і вони до напівсмерті побили Антонія. Святий не мав сили битися з цілим натовпом демонів, які перетворилися на огидних тварин і плазунів, він лежав і молився, поки на допомогу йому не прийшов сам Ісус Христос. Стеля розверзлася, і потужний промінь світла зцілив Антонієві рани й розігнав бісів⁹.

Ніл Синаїт – пустельник V ст., котрий жив у печері в Синайських горах. У поученні для монахів «Про вісім духів зла», які увійшли до «Філокалії» («Добротолубія» – збірки творів свв. отців III–XVI ст.), визначив вісім смертних гріхів і затаврував усі спокуси на шляху до християнського благочестя¹⁰.

Іван Ліствичник – християнський богослов, візантійський філософ, ігумен Синайського монастиря V–VI ст., автор праці «Ліствиця або Скрижалі духовні», провів 40 років у мовчанні та молитві. У «Ліствиці» описується боротьба подвижника благочестя з такими вадами й пристрастями як ненажерливість, блуд, сріблολубство, гордість, марнославство, гнів тощо, які властиві й ченцям, і мирянам. «Ліствиця» скеровує до виховання чеснот, обов'язкових для християн: лагідність, цнотливість, терпіння, смирення, молитва тощо.

⁷ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. Київ: Критика, 2008. С. 69.

⁸ Александров О. Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII ст.: Монографія. Одеса: Астор-принт, 1999. С. 9.

⁹ Житіє святого Антонія пустинножителя. *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_02.htm

¹⁰ Творения преподобного отца нашего Нила, подвижника Синайского: У 3 ч. Москва: В тип. В. Готье, 1858. *Творения Святых Отцев в русском переводе, издаваемые при Московской духовной академии*. Ч. 1. О восьми лукавых духах. С. 201–222.

Висловлювання Івана Касіяна Римлянина, візантійського богослова IV ст., учня Іоанна Златоуста, скіфського пустельника, котрий, на думку деяких вчених, народився на території Румунії, а потім осів у монастирі поблизу Марселя, також увійшли до «Філокалії».

Давні подвижники віри матеріалізували гріхи й вважали, що людиною заволодів, наприклад, «дух розпусти» чи «дух ненажерливості», «дух гніву» або «дух печалі».

Наприклад, за Іваном Касіяном, від духа нудьги «душа тане, засинає для усіх чеснот». Далі богослов говорить: «116. Єгипетські Отці забороняють монахам, особливо молодим, бездіяльність. Працелюбністю вони оцінюють стан серця і поступ у терпеливості та упокоренні ченців. Монахи Єгипту не тільки ні від кого нічого не приймають для свого прожитку, а й зі своїх трудів годують також заможних братів і мандрівників, спомагають тих, що бідують від неврожаю та голоду, а також ув'язнених, що змагають у міських тюрмах. Таким пожертвуванням від плоду рук своїх вони приносять приємну жертву Господеві. Давні Отці Єгипту склали таку приказку: Працелюбного монаха спокушає один біс, а бездіяльного – legion»¹¹.

У повчанні за номером 129 Іван Касіян Римлянин пише про «духа марносластва», який заволодів одним із монахів пустельників. Останній, читаючи Святе Писання, уявив себе священником і став проголошувати повчання для народу, «неначе він у церкві». Це почув інший старець, котрий присоромив першого.

У трактаті «Про різні лукаві помисли», написаному Євагрієм Понтійським і певний час приписуваному Нілу Синайському, ідеться про боротьбу з найстрашнішими демонами-спокусниками людства. На думку богослова, демонами першого ряду, від яких походить усе інше зло, є «демон чревоугодія», «демон блуда» і «демон срібролюбства». Якщо втрапила людина у лабеті першого, то є легкою здобиччю для наступних. Втративши ж нажити у «срібролюбстві», є об'єктом для «демона печалі»¹².

Головним місцем атаки демонів стає людська пам'ять, а відбувається це вночі, бо «тілесні органи знаходяться у бездіяльності». Євагрій застерігає читача від найнебезпечнішого з демонів, який приходить під ранок, посилає приємні спогади та зустрічі в напівсні й урешті «увлекає до смерті». Ненависть до демонів допомагає спасінню душі й надихає на добродетель.

Небезпечним є демон, який робить душу нечутливою до сорому. Проповідник порівнює людину під впливом цього демона зі свинею, яка, закривши очі, проривається крізь огорожу.

Існує також такий різновид впливу злих духів на людину, як «преlestь» (зі старослов., староукр.): оманливий духовний стан, зваба. Злі духи можуть навіяти вірянину оманливий, хибний духовний стан: йому здається, ніби він досягнув значних духовних успіхів. Цей стан може супроводжуватися впевненістю, що людина спілкується з ангелами чи святыми, має видіння або навіть здатна творити чудеса.

В Україні, згідно з народними уявленнями, одержимість була наслідком відьомських чарів, бо хто ж, як не слуги Сатани, керують злими силами: чортами, демонами й злими духами.

К. Диса зазначила, що за гендерною ознакою кількість біснуватих жінок значно переважає над чоловіками. Діти й підлітки належали до другої за кількістю групи, схильних до одержимості¹³.

Сплески масової одержимості були поширені не лише в Західній Європі, але й на теренах Російської імперії. Таке явище називалося «клікушество» і цих людей зазвичай не судили ані за світським, ані за церковним законом.

Уся книжна література України-Русі «утверджувала перевагу християнства над язичництвом ... показувала торжество християнства на Русі»¹⁴.

Один із найдавніших зразків української книжності – «Повість временних літ» – містить багато посилань на «чари бісівські». Основна частина цих сюжетів присвячена боротьбі з поганським минулим і утвердженню християнства. Тут фольклорні джерела переплітаються з книжними, взятими з історичних праць Георгія Амартола та Іоанна Малали.

Приміром, літописець змальовує чуда, котрі вчиняв римлянин Аполлоній Тіанський у Візантії за часів імператора Доміціана: він вигнав усіх змій і скорпіонів із міста. У Антіохії позбавив місто від скорпіонів і комарів, провістив наближення землетрусу. Подібні чуда відбувалися й після його смерті. Проте автор літопису зазначив:

¹¹ Іван Касіян Римлянин. Про вісім головних пристрастей і боротьбу з ними. *True christianity*. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/st_ioann_kasian_05.php

¹² Євагрій Понтійський. Про різні лукаві помисли. *Азбука вери*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nil_Sinajskij/o_razlichnyh_lukavyh_pomyslah/.

¹³ Диса К. Історія з відьмами... С. 96.

¹⁴ Мишанич О. Крізь віки. Київ: Обереги, 1996. С. 14.

«Про нього ж і великий Анастасій [із] божого города [Єрусалима] сказав: “[Зображен-ня], зроблені Аполлонієм, навіть і донині в деяких місцях існують. Стоять викувані [ним зображення], що відганяють четвероногих [і] птахів, які можуть вадити людям, другі ж – щоб удержувати потоки річок, які ринуть нестримно, а деякі інші стоять, щоб запобігати людській згубі і каліцтву. Бо ж не тільки за життя його таке й подібне вчинили біси завдяки йому, але й по смерті його, перебуваючи коло гробу його, вони чуда творили на його честь і на спокусу нещасним людям, яких особливо на таке ловить диявол”»¹⁵. Якщо чуда відбувалися без Божої допомоги, то вони безумовно приписувалися бісам.

Літописець оцінює події, вчинки людей, керуючись винятково з християнського розуміння добра і зла: «А все те за допустом Божим і дією бісівською буває. Такими речами [має] випробовуватися наша православна віра: чи тверда вона єсть [і] кріпка, пробуваючи [в] Господові, чи не зваблює її враг оманливих ради чудес і сатанинських діл, які чинять раби і слуги зла»¹⁶.

Далі автор літопису перераховує усіх, хто, на його думку, уособлював злі сили: «А ще [бувало, що] іменем Господнім пророкували декотрі, як Валаам, і Саул, і Каіафа, і бісів навіть вигнали, як Іуда і сини Skeva. Бо й на недостойних часто діє благодать [Божо], щоб іншим учинити благодать. І далі “многі, котрі мають хибні думки, [ще] до пришествия Христа чинять знамення наша православним на спокусю людям, а не розуміють добра. Такими ж були Симон Волхв, і Менандр, і інші, з приводу яких істинно сказано: “Не чудесами спокушати”»¹⁷.

Щодо убивства князя Бориса, в тексті літопису міститься розлога сентенція, присвячена бісам і ангелам: «Бо такі бувають слуги – біси; бісів бо посилають на зло, а ангелів – на добро. Ангели ж людині зла не чинять, а завжди мислять і їй добро. Вони також християнам помагають і заступають од супостата-врага. Біси ж завжди ловлять людину на зле, завидуючи їй, оскільки бачать, що людина Богом ушанована, і заздять вони їй. І коли шлють їх на зло – вони скорі є. Сказав бо [Господь]: “Хто піде спокусити Ахава?” І сказав біс: “Ось я піду”. **Лиха людина, прагнучи до злого, не поступиться бісу, бо біси бояться Бога, а лиха людина ані Бога боїться, ні людей стидиться; біси бо хреста Господнього бояться, а лиха людина і хреста не боїться. Тим-то й Давид говорив: “Чи воістину ж ви правду говорите [і] справедливо судите, сини людській? Адже в серці ви готуєте беззаконня, на землі неправду руки ваші сплітають. Із самого народження відступили грішники, обманюють вони од утроби [матерньої], говорячи лжу. Лютість їх подібна до зміїної”**»¹⁸.

Хворобу Святополка, котрий тікав від Ярослава, літописець теж пояснює дією біса: «Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабилися кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах. І принесли його до [города] Берестія [отроки], утікаючи з ним, а він говорив: “Утікайте зо мною, женуть вслід за нами”»¹⁹.

Літописець уважав, що біси являються нетвердим вірою людям, аби спокусити їх. Що волхвують люди саме тому, що захоплені бісом «через диявольське наущення». Безумовно, за біблійною традицією, осереддя зла вважалися жінки: «Більше ж бісівські волхвування бувають через жінок; бо сперш усього біс жінку спокусив, а жінка ця – мужа. Так [із роду] в рід багато волхвують жінки чародійством, і отрутою, і іншими бісівськими підступами. Але й чоловіки невірні бувають спокушені бісами, як ото в найдавніші покоління, при апостолах же, був Симон волхв, який чарами діяв. Він повелів псам по-людському говорити, а сам перемінявся то в старого, то в молодого, а то одного обертав в образ іншого; він це чинив, напускаючи ману. І Анній і Амврій чародійством чудеса творили, змагаючись з Моисеєм, та невдовзі не змогли оба зрівнятися з Моисеєм. Так само й Куноп чинив маню бісівською, ніби [можна] й по водах ходити, і інші насланні він чинив, бо звабляв його біс на пагубу йому й іншим»²⁰.

Окрім грецьких житій Антонія Великого, Андрія Юродивого, Василя Нового, Олексія чоловіка Божого, Євстафія Плакиди, Миколая Мирлікійського, на теренах України з’явилися власне руські житія Бориса і Гліба, Ольги і Володимира, а також житія чорноризців Києво-Печерського монастиря, зібрані в «Києво-Печерському патерику».

Там містяться одні з найдавніших згадок про вигнання бісів на теренах України.

¹⁵ Повість врем’яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслова, комент. В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1990. С. 27.

¹⁶ Там само. С. 83.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. С. 19.

¹⁹ Там само. С. 22.

²⁰ Там само. С. 4.

Дослідниця «Києво-Печерського патерика» Ірина Жиленко у передмові до видання зазначила, що в цьому творі «сплелися воєдино агіографічні та літописні пам'ятки, проповіді – все найкраще, створене в Лаврі протягом її майже тисячолітньої історії»²¹.

В основу «Києво-Печерського патерика» лягли три твори: два з них авторства Володимирського єпископа преподобного Симона, котрий, імовірно, був пострижений у Лаврі, і один, написаний його родичем чи духовним сином, ченцем Києво-Печерської лаври Полікарпом.

Тож звернімося до низки історій про вигнання бісів, представлених у «Києво-Печерському патерику». Успішно боровся з бісами сам ігумен Феодосій. До нього прийшов «мних» із проханням вигнати біса, що замешкав в селі в «хлевине иде же скот затворяем». Злий дух мучив худобину голодом і хворобами. Сам ігумен відправився в село і всенощною молитвою вигнав біса геть²².

Пізнавальний опис боротьби з бісами купця Ісакія. Він продав усе своє майно й оселився в Києво-Печерському монастирі, в печері розміром 4 лікті. Вів аскетичний спосіб життя затворника, йому передавали хліб і воду через віконце. Одного разу братія знайшла Ісакія без свідомості. Два роки Феодосій особисто піклувався про нього й відмолював Ісакія. Врешті той прийшов до тями і розказав, що був переможений бісами, які влаштували страшний «концерт»: грали на сопілках, гусяля і били в бубни, і примусили його танцювати до напівсмерті. Згодом він почав спокійно жити в монастирі²³.

Інший монах, Федір, теж пройшов шлях від спокушання бісами до праведності й можливості керувати злими духами. Федір був багатієм, який роздав усе убогим і постригся в монахи. Перегородом він почав згадувати й побиватися за своїм колишнім багатством, бо був спокушений бісом. Згодом Федір знайшов себе в «работе велией», яку в монастирі виконували лише раби: він мовов пшеницю на жорнах у своїй келії. Сам власноруч носив у долонях пшеницю, а потім повертав перемелену мuku до засіків. Коли була отримана партія «жита от сел», настоятель наказав поставити вози біля келії Федора, щоб полегшити мниху завдання. Федір приліг відпочити, а цим скористався біс і почав крутити жорна. Молитвою старець примусив біса працювати цілу ніч і перемолоти усі 5 возів жита²⁴. У Києво-Печерському патерику багато таких повчальних чудес перемоги над злими силами.

Українські проповідники XVII ст. Антоній Радивилівський і Димитрій Туптало докладно обґрунтували одержимість бісами в своїх проповідях, спираючись на загальноприйнятту християнську доктрину православних і католицьких теологів. Насамперед вони з'ясували роль Бога і диявола в житті людини. Одержимість – це спосіб покарання, доступний злим силам, також саме вони викликають різні хвороби, голод та інші лиха²⁵.

Антоній Радивилівський визначив, що одержимістю Бог карає за гріхи ще на цьому світі²⁶.

За словами проповідників, демони не тільки слухняно виконують Божу волю, але й отримують справжнє задоволення, перебуваючи в тілі грішника.

Основним завданням проповідників було пояснити пастві, чому ж Господь дозволяє бісам вселитися в людину. Димитрій Туптало вказав на дві причини: перша – випробування вірності й терпимості в Христі, друга – «за гріхи казняще и к исправлению приводяще»²⁷.

Антоній Радивилівський натомість нарахував чотири причини одержимості бісами. Перша – «гордость і непослушество»²⁸. Друга – добрий Бог насилає одержимість як застереження від гріха. Третя – змусити диявола проклинати і ляяти самого себе. Четверта – спостерігаючи муки грішника, люди повинні розуміти неминучу Божу кару за свої гріхи²⁹.

Українські проповідники яскраво ілюструють свої проповіді випадками з життя. В Антонія Радивилівського: дівчина не хотіла їсти, а мати її примушувала. Тож дівчина сказала, що буде їсти в ім'я диявола й одразу стала одержимою³⁰.

²¹ Патерик Києво-Печерський: за редакцією, написаною 1462 р. по Різдві Христовому печерським ченцем Касієм / Упор. І. Жиленко; відп. ред. В. Колпакова. 2-ге вид. Київ: Вид-чий дім «КМ Академія», 2001. С. 5.

²² Там само. С. 49.

²³ Там само. С. 74.

²⁴ Там само. С. 85.

²⁵ Радивилівський Антоній. Венец Христов. *Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивилівського: з історії Української новелістики XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1983. Арк. 181.

²⁶ Там само. Арк. 138.

²⁷ Руно орошенное, пречистая и Преблагословенная Дева Мария, или чудеса образа Пресвятой Богородицы, бывшая в Монастыре Ильинском Черниговским с беседами и нравоучениями боговдохновенными, сочинения Димитрия Митрополита Ростовского. Чернигов, 1683. Арк. 56–56 зв.

²⁸ Радивилівський Антоній. Венец Христов. Арк. 472 зв.

²⁹ Там само. Арк. 472 зв.–473.

³⁰ Там само. Арк. 473.

Катерина Диса зібрала головні риси проведення обряду екзорцизму й позбавлення одержимості, спираючись на проповіді Петра Могили, Йоаникія Галатовського та Димитрія Туптала. У всіх випадках екзорцизму «обряд проводиться біля відомих святинь за допомоги чудотворних ікон і мощей». Наголошується, що рятує не священник, а святиня. Вважалося, що лише Ісус Христос і християнські святі мають силу протистояти злим силам і зіцлювати біснுவатих³¹.

Цікаво, що всі згадані випадки зіцлення від біснуватості, наведені Йоаникієм Галатовським і Димитрієм Тупталом, відбувалися в Чернігівській єпархії – у Єлецькому та Іллінському монастирях, де вони в різний час були настоятелями.

Тексти митрополита Петра Могили сповнені духом полеміки й декларують першість православної віри перед католицькою, унійною і протестантською. Показовий опис чудотворного зіцлення чоловіка «латинської віри», котрий зайшов до православної церкви й почав голосно глузувати з прихожан, які молилися біля раки святого: «...дух нечистий виїде в не и вельми возопив, яко же всім устрашитись, и поверг его на земли, люто мучаще»³². Тільки після публічних вибачень перед ракою святого й переходом у православ'я біс покинув тіло грішника.

Мотив конфесійної конкуренції описаний Петром Могилою і в історії одержимого бісом селянина із Зарубинця. Хворий звернувся за допомогою до католицького священника. Від того «лікування» одержимому стало гірше. Лише відвідини Печерського монастиря на свято Успіння Богородиці й звертання хворого безпосередньо до Богоматері під час служби врятувало нещасного: «...возопі велім гласом біс из него: “Маріє, не мучи мя, уже бо исхожду от него” – и изийде»³³.

Інший випадок одержимості, описаний П. Могилою, стався у Сочавській митрополії. Чернець вкрав із раки гроші й заховав їх у себе в келії. Безумовно одразу «вийде в он сатана и поверже его на землю». І грішник почав звиватись в епілептичному нападі з піною біля рота³⁴.

Схожий випадок стався в Єлецькому монастирі в Чернігові. Один чоловік заховав скарб під стіною храму. Скарб вкрали, і чоловік почав звинувачувати Єлецьку Богоматір, що не вберегла його гроші. Чоловік одразу був покараний і став одержимим дияволом³⁵.

Чин вигнання бісів у католицькій Церкві закріплений в офіційному збірнику «Римський ритуал» (лат. «*Rituale Romanum*»), котрий виданий 1614 р. за папи Павла V.

О. Алмазов, професор літургії і канонічного права кін. XIX ст., дослідив грецький рукописний кодекс «Чин над біснуватим». Видання потрапило до кола наукових зацікавлень І. Франка³⁶.

У рецензії на дослідження Алмазова Франко зауважив, що автор «не дає огляд звісток про заклинання злих духів у давній Церкві» і не звертає уваги на поганський світ, тому рецензент вважає за потрібне доповнити історичні дані. І. Франко пише, що Іустин Філософ, Феоділ Антіохійський, Тиціан широко практикували вигнання бісів за допомогою молитов і заклинань. Мало місце воно і в старозавітній церкві. Відлік практики екзорцизму Франко почав від III ст. н.е. із замітки Оригена «*Contra Celsum* lib V, cap. 45 *Curs Compl. Patrolog*»³⁷. Імена Бога, які використовували в таких заклинаннях, були взяті зі Старого Заповіту, вони мали вживатися не у перекладі, а лише в оригіналі.

Власне вигнання злих духів згадане в Рукописних кодексах від X до XVII ст. Грецькі літургійні книги містили такі молитви в Евхології. Більшість їх була зібрана в рукописних варіантах більш пізнього часу. Авторство деяких заклинань приписують Іоанну Златоусту, Василю Великому і Григорію Чудотворцю, Кипріану, Афанасію Александрійському, Єфрему Сиріну і навіть самому апостолові Петрові. На думку Алмазова, це зроблено для того, щоб додати ваги й важливості таким замовлянням.

У друкованому Евхології містяться 7 заклинань над біснуватими, три авторства Василя Великого й 4 – Іоанна Златоуста.

Процедура вигнання бісів, за спостереженням О. Алмазова, складалася з декількох етапів: «назнаменування хрестом» одержимого, введення хворого в олтар, «пред'явлення»

³¹ Диса К. Історія з відьмами... С. 99.

³² Сказания Петра Могили о чудесных и замечательных явлениях в Церкви Православной (южно-русской, молдо-влахийской и греческой). *Архив Юго-Западной России*. Киев: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. Ч. 1. Т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. С. 79–80.

³³ Там само. С. 89.

³⁴ Там само. С. 78.

³⁵ Галатовський І. Скарбница потребная и пожитечная всему свету. *Ключ розуміння*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 356.

³⁶ Франко І.А.І. Алмазов. Чин над бесноватым. Памятник греческой письменности XVII в. *Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т.* Київ, 1981. Т. 34. С. 348–349.

³⁷ Там само.

при замовлянні святих дарів як особливих об'єктів святості, курінні сірки, спаленні на вогні імен нечистих духів³⁸. Цю процедуру дослідник відносить до апокрифічних.

Усе дійство сповнене урочистості, тому, за словами О. Алмазова, мало викликати духовне просвітлення біснுவатого. Далі дослідник висловлює думку про те, що для того, щоб зробити екзорцизм справді церковним обрядом, потрібно було усунути куріння сірки й спалення імен нечистого духа, а також виключити рідкісні замовляння «повітряних духів».

Найважливішим моментом має бути виявлення імені диявола, який мучить хворого. Для цього представлена ціла низка замовлянь. Урешті демон має сказати своє ім'я.

Використаний О. Алмазовим рукописний зразок не є оригінальним, він має запозичення з друкованого Евхологія. Пам'ятка відображає грецьку практику церковного лікування біснуватих. Повторення і цитування таких молитов вказує на широку обізнаність із цими обрядами та фіксацію їх у грецькій писемності з давніх давен.

На теренах України чин вигнання бісів розроблений у Требнику, укладеному митрополитом Петром Могилою.

Требник Петра Могили 1646 р. містить розділ «Вослѣдованіе молебное о избавленіи недугующаго отъ обуреванія и насилія духовъ нечистыхъ, и молитвы заклиательныя тѣхъже лукавыхъ духовъ»³⁹. Петро Могила використовує псалми 142, 22, 27 і 90, а також «Канонъ молебный къ Господу нашему Ісусу Христу ... къ всѣмъ святымъ, о избавленіи недужнаго отъ обуреванія бѣсовскаго». Далі відбувається читання Євангелія від Марка 17:14–17, а молитву «Отче святыи врачу душъ и телѣс...» замінюють особливою молитвою «Господи Ісусе Христе ... всея твари творче и содѣтелю»⁴⁰. Після цього священник кропить біснуватого святою водою, хреститься і хрестить біснуватого, покладає на його голову хрест, край епитрахилі та свою праву руку й читає псалом «Да воскреснет Бог».

Загалом у представленому О. Алмазовим рукописі використується 12 псалмів. Використані вони не повністю, їх скорочено й перероблено. У Петра Могили – 11 інших псалмів. У чинопослідуванні грецького рукопису використані 10 Євангельських читань, у Требнику Могили – 12. Петро Могила користується Євангельськими читаннями, котрі відповідають ідеї лікування біснуватих. У обидвох використано Євангеліє від Іоанна 1:1–17. І в грецькому рукописі, і в «Требнику» Петра Могили вживаються більше 12 заклинань і молитов.

Цікавим для нашої теми є дослідження О. Кістяковського про продаж душі чортові. Науковець зазначив, що вірування про злих духів, демонів і чортів на території України мають антропоморфічний характер. Ці істоти можуть вступати з людиною в звичайні стосунки: «любовні, шлюбні, сімейні, ділові»⁴¹. Українці вірять, що біс ув образі змія може навідувати жінок для любовних утіх, може приносити гроші багатим людям. Але розплата за служіння чорта стане «продаж душі».

Дослідник описує дещо комічну справу, котра відбулася в м. Глухові, у генеральній військовій канцелярії у вересні 1749 р. і має назву «Дело о колоднике Иване Роботе, отступившему от Бога и предавшему себя демону».

Сутність справи в тому, що 22-річний канцелярист Іван Робота, котрий вчився деякий час у Києво-Могилянській академії у класі риторики, зовсім зубожів на своїй роботі й вирішив «попросити споможенія» у чорта. Усю процедуру з написання записки чорту своєю кров'ю, видобутою з мизинця, і залишенням онієї на перехресті, канцелярист виконав. Заради «споможенія», тобто збільшення «жалованія», він запропонував демонові не лише душу, а й тіло. Проте записку на далекому перехресті знайшов не чорт, а його колега по канцелярії. Записка мала такий вигляд: «...темнозрачному адских пропастей начальнику и служителям его демонам вручаю душу и тело мое, ежели по моему требованию чинити мне споможение будут ... Кровью своею подписался Иван Робота»⁴². Нещасного ритора судили та призначили покарання: рік перебування в монастирі під особливим наглядом настоятеля. Так Іван Робота зіпсував собі життя і кар'єру.

Отже, можна дійти таких висновків. Віра людей в існування персоніфікованого добра і зла сягає глибокої давнини. Люди намагалися забезпечити себе від злих сил за допомогою ритуальних предметів (оберегів) та ритуальних дій (молитов, обкурювання сіркою тощо).

Із прийняттям християнства боротьбу з демонами та бісами перебрала на себе Церква, розробивши молитовне чинопослідування в спеціальних збірках: Евхологіях і Требниках.

³⁸ Алмазов А. Чин над бесноватым: Памятник греческой письменности XVII в. *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*. Одесса, 1901. Т. IX. С. 30.

³⁹ Евхологion, альбо Молитвослов или Требник: У 3 т. Київ, 1646. Т. 3. С. 35.

⁴⁰ Там само. С. 36.

⁴¹ Кістяковский А. К истории верования о продаже души черту. *Киевская старина*. 1882. Т. 3 (№ 7). С. 180–186.

⁴² Там само. С. 182.

В Україні ставилися цілком серйозно до існування демонічного впливу й намагалися усіляко від нього захиститися. Проповідники визнавали небезпеку існування злих сил, писали про них, іменували диявола «царем зла».

Злі сили особливо докучали християнським праведникам, аскетам і монахам, про що зберіглося багато фактів у агіографічній літературі від самого початку існування християнства. Найдієвішими способами протистояння демонам і дияволу завжди була християнська молитва, імена Святої Трійці та Богоматері, хрест, свята вода і сповідь.

До сьогодні існування зла та боротьба з ним є темою для створення літературних бестселерів, кінофільмів і наукових досліджень.

References

Aleksandrov, O. (1999). *Starokvivska ahiohrafichna proza XI – pershovi tretyni XIII st.: Monohrafiya* [Old Kyiv hagiographical prose of the 11th – the first third of the 13th c.: Monograph]. Odesa, Ukraine.

Dysa, K. (2008). *Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII* [A story with witches. Magic courts in the Ukrainian voivodships of the Rzeczpospolita in XVII–XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Myshanych, O. (1996) *Kriz viky* [Through the ages]. Kyiv. Ukraine.

Соколюк Юлія Іванівна – молодший науковий співробітник, Інститут літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України (вул. Чорнобильська, 17, м. Київ, 03179, Україна).

Sokoliyk Iuliya – jr. science collaboration, T. Shevchenko institute of literature of National academy of sciences, Ukraine, Kyiv (17, Chornobilska str., Kyiv, 03179, Ukraine).

E-mail: lialka_red@ukr.net

Дата подання: 2 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 17 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Соколюк, Ю. До питання про злих духів у агіографічній літературі. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 89–98. DOI: 10.58407/litopis.250210.

Цитування за стандартом APA

Sokoliyk, Ju. (2025). Do pytannia pro zlykh dukhiv u ahiohrafichnii literaturi. [On the issue of evil spirits in hagiographical literature]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 89–98. DOI: 10.58407/litopis.250210.

